

Homerose ja kangelasajastu: eeposed ajalooallikana? Kangelasaeg ja kangelaseepika

Mait Kõiv*

Muistsed kreeklased uskusid, et kunagi ammu, hulk inimpõlvi enne seda, kui 5. sajandil eKr.¹ Maratoni ja Salamise lahinguis pärslasi võideti, kui õilmitses Ateena demokraatia ja kujunes vastasseis kahe suurvõimu, Ateena ning Sparta vahel, oli nende maad asustanud plejaad vägevaid kangelasi. Kuulsaim nende muistsete kangelaste seas oli Herakles, kuid temaga samal ajal või paar inimpõlve varem või hiljem olid tegutsenud teisedki kangelaspärimuse suurkujud, nagu gorgo Medusa surmaja Perseus, tiivulise Pegasose taltsutaja Bellerophon, Minotauruse tapja Theseus või Argo-nimelisel laeval Kolchisest kuldvillaku toonud Iason. Kangelaste ajastu omamoodi tähtsündmuse ja heroilise lõppakordina oli toimunud kuulus Trooja sõda. Kangelasaeg lõppes Trooja sõjale järgnenud katastroofide ja rännetega, sealhulgas dooria murret kõnelenud uusasukate sissetungiga Kreeka lõunaossa, mitme senise kangelaskeskuse alale.

Sellest kuulsusrikkast ajajärgust jutustas – pigem küll laulis – rikkalik kangelaseepika. Eepilisi poeme oli kümneid.² Osa rääkis Heraklese vägitegudest, argosõidust või Theseuse ettevõtmistest. Neli eepost oli pühendatud Teeba kuninga Oidipuse perekonnale, peamiselt kahele suurele sõjale esmalt tema poegade ja seejärel pojapoegade vahel, mille tagajärjel Teeba lõpuks hävitati ja ajutiselt hüljati. Kõige silmapaistvamaks kujunes aga Trooja sõjale keskenduv kaheksast eeposest moodustunud tsükkel (*kyklos* – temaatiline ring). Neis eepostes kirjeldatud sündmused said nähtavasti alguse peajumal Zeusi plaanist hukutada kangelaste sugupõlv. See viis Trooja kuningapoja Parise otsusele valida kolme jumalanna seast kauni mana välja ilu- ja erootikajumalanna Aphrodite, kelle poolt Parisele tänutäheks lubatud imekauni Helena võrgutamise ning kaasaviimine Sparta kuninga Menelaose kojast järgnenud suure sõja valla päästis. Sõda lõppes Trooja hävitamisega puuhobusesse peitunud ja selle sees linna veeretatud Kreeka sõdalaste poolt. Järgnes kangelaste sageli katsumusterohke kodutee.

Kogu sellest rikkalikust eepilisest pärimusest on meieni jõudnud vaid kaks suureepost – „Ilias“ ja „Odüsseia“. Ülejäänud eepostest on vaid teated, üksikud tsitaadid või lühikesed sisukokkuvõtted.³ Ei „Ilias“ ega „Odüsseia“ vaatle Trooja sõda tervikuna, vaid keskendub ühele olulisele sündmusele või sündmuste kompleksile nimetatud pärimuse raames. „Iliases“ on selleks kreeklaste vägevaima kangelase Achilleuse tüli ülemjuhataja, Mükene kuninga Agamemnoniga, mille tagajärjel Achilleus võitlusest eemale tõmbus, et tõestada kreeklaste

* Mait Kõiv (1961), PhD, Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, ajaloo ja arheoloogia instituut, üldajaloo (vanaaeg) dotsent, mait.koiv@ut.ee

¹ Kõik järgnevad daatumid on eKr.

² Tõendeid nende kohta on kogunud M. Davies (ed.). *Epicorum graecorum fragmenta*. Göttingen, 1988; A. Bernabé (ed.). *Poetarum epicorum graecorum testimonia et fragmenta*. Stuttgart, Leipzig, 1996; vt. ka G. L. Huxley. *Greek Epic Poetry from Eumelos to Panyasis*. Cambridge MA, 1969; M. Fantuzzi, Ch. Tsagalis (eds.). *The Greek Epic Cycle and its Ancient Reception: A Companion*. Cambridge, 2015.

³ Trooja *kyklos*'e kokkuvõtte esitab hilisel antiikajal kirjutanud Proklos. *Chrestomatia* (vt. T. Allen. *Homeri opera*, V. Oxford, 1912). Muude tõendite kohta vt. kirjandust eelmises viites.

suutmatust temata troojalastest jagu saada, ja pärast oma kaaslaste Patroklose hukku raevukalt tandrile naastes tappis Trooja müüride ees kahevõitluses linna kindlaima kaitsja Hektori. „Odüsseia“ laulis Trooja hobuse leiutaja Odysseuse kümne aasta pikkusest eksirännakust pärast Trooja hukku ja julmast kättemaksust tema naist Penelopet kosida üritanud noortele ülikutele kodusaarel Ithakal. On selge, et eeposte autor (või autorid) ei mõelnud põhisüžeenä käsitletud lugusid välja, vaid tuginesid üldtuntud kangelaspärimusele.

Eeposte narratiivis ilmneb pilt ühiskonnast ja olmest, mis jätab mõnedest ilmsetest eepilistest liialdustest hoolimata üsna realistliku mulje.⁴ Eepilisi kangelasi on kujutatud sotsiaalse ülemkihina, kelle omanduses on suured maavaldused ja loomakarjad, uhked kojad ja hulgaliselt orje. Odysseuse majapidamine (*oikos*) Ithakal viiekümne orjatari ja mitme meesorjaga ning karjadega, mis hoolimata Penelope kosilaste aastatepikkusest prassimisest maja rikkuste arvel ikka otsa ei saa (selge eepiline liialdus), pakub sellest kõige ilmekama näite. Ülikiust kangelased on silmapaistvalt auahned, kergesti haavuvad ja tasumishimulised, valmis iga hetk oma au eest välja astuma. Nende peamine voores seisneb võimekuses lahinguväljal, mille kõrval on esile tõstetud ka arukat ning veenvat esinemist koosolekutel. Koosolekuid, kus osalevad nähtavasti kõik vastava kogukonna vabad mehed (kellegi kõrvalejätmisest pole märke), kutsutakse kokku kõigi tähtsamate küsimuste arutamiseks. Sõna võtavad kangelased, kelle targad ettepanekud rahva – „Iliases“ sõjameeste – hõisetega heaks kiidetakse. „Iliases“ on kõik kangelased esitatud ühe või teise kogukonna kuningana (taas eepiline liialdus, mis tuleneb otseselt müütilisest kangelaspärimusest, mis kujutas kõiki kangelasi kuningatena), kuid nad toimivad sisuliselt kollektiivse ülemkihina kahe vaenutseva kogukonna – kreeklaste ja troojalaste – raames. Kummagi eesotsas seisis ülemkuningas: kreeklastel Agamemnon ja troojalastel Priamos. Kuninga võim näib olevat siiski üsna piiratud. Kõik see jätab mulje kihistunud, omavahel konkureeriva eliidi juhitud ja selgelt korraldatud poliitiliste kogukondadega ühiskonnast, kus siiski puuduvad selgelt riiklusele osutavad tunnused.

Küsimus on, kas Homeros (kasutame seda nime tinglikult eeposte autori või autorite kohta) kirjeldas millalgi reaalselt eksisteerinud ühiskonda, ja kui nii, siis kuhu võiks selline ühiskonnatüüp muinaskreeka ajaloolises arengus sobitada? Probleem on mitmetahuline. Ühelt poolt on selge, et eeposed, millal iganes need ka loodi, ei laulnud kaasajast, vaid kaugest minevikust, ammu möödunud kangelasajastust, mil kõik oli uhkem ja vägevam kui „praegu“. Selle kangelasaja taust võiks peituda hilisel pronksiajal (14.–12. sajandil) õilmitsenud Mückeene tsivilisatsioonis, mis 12. sajandi katastroofides kokku varises. Võime vaielda, kas kunagi hilisel pronksiajal kreeklased tõepoolest Trooja vallutasid, millest sai lähtekoht suurele eepilisele pärimusele.⁵ Kuid on selge, et kangelasmaailma tähtsamad keskused – Mückeene, Trooja jt. – langevad suurtes piirides kokku pronksiaegsete suurkeskustega ja seda ajastut näib eepostes kajastavat ka tõik, et kangelaste relvad on valmistatud pronksist, samas kui eeposte võimalikul loomisajal oli lõikeriistade materjaliks raud. Eepilise kangelaslaulu traditsioon ulatub tõenäoliselt pronksiaega ja pärandus ning arenes suuliselt läbi järgneva pimedaja ajastu (11.–9. sajand), nii et pronksiaegsete asjaolude kajastumine eepikas on igati ootuspärane.⁶

On aga selge, et eepostes kujutatud ühiskonnapilt ei vasta ühiskonnale ja riiklusele pronksiaegses Kreekas. Toonastest tugevalt hierarhilistest, rangelt tsentraliseeritud ning bürokraat-

⁴ Arvukatest „Homerose ühiskonna“ käsitlustest vt. nt. H. van Wees. *Status Warrior: War, Violence, and Society in Homer and History*. Amsterdam, 1992; R. Osborne. *Greece in the Making, 1200–479 BC*. London, New York, 2009, lk. 131–152; Ch. Ulf. *Die homerische Gesellschaft*. München, 1990; *idem*. *The world of Homer and Hesiod*. – K. A. Raaflaub, H. van Wees (eds.). *A Companion to Archaic Greece*. Malden, Oxford, Chichester, 2009, lk. 81–99; J. P. Crielaard. *Homeric communities*. – C. O. Pache (ed.). *The Cambridge Guide to Homer*. Cambridge, 2020, lk. 227–244.

⁵ Vt. M. Kõiv. *Võitlus Trooja sõja pärast*. – *Tuna* 2009, nr. 1, lk. 2–28.

⁶ Kreeka kangelaseepika võimalike juurte ja varajase arengu kohta vt. M. L. West. *The rise of the Greek epic*. – *Journal of Hellenic Studies* 108, 1988, lk. 151–172.

likult korraldatud monarhiatest polnud poeedil mingit ettekujutust. Mida Homeros sellest ajast teada võis, olid sealt alguse saanud kangelasllood, nendega seonduva ajaloolise geograafia põhijooned ja eepilises värsis konserveerunud üksikud ilmekad pronksiaja tunnused. Ühiskonna realistlikuks kirjelduseks võis poeet ammutada ainst üksnes oma kaasajast või lähiminevikust, seega ajast, mida tema ja ta kuulajaskond oma kogemuste põhjal tundsid. Ent siit kerkib otsustavana esile küsimus: mis oli see poeedi kaasaeg, ehk teisisõnu, millal eeposed loodi? Nagu allpool näidatud, sõltub eeposte dateeringust otseselt neis kujutatud ühiskonna- ja olustikupildi kasutatavus ajaloolise tegelikkuse rekonstrueerimiseks. Sellest võib aga oluliselt sõltuda arusaam varajase Kreeka sotsiaal-poliitilisest arengust, sealhulgas Kreekale omase linnriikluse kujunemisest.

Antiikautorite arvamused

Kreeklastel oli küllaltki selge ettekujutus eeposte autorsusest, mis, tõsi küll, ei välistanud poleemikat ja ka muutus mõneti aja jooksul. Kuulsaim kangelaseeposte poeet oli üksmeelsel hinnangul Homeros, talle omistatud eeposte osas oli aga eriarvamusi ja arengut. Varasem meieni jõudnud võimalik teade Homerose kohta võib tulla 7. sajandi poeedilt Kallinoselt, kes olevat nimetanud teda Oidipuse poegade vahelisest sõjast laulnud Teeba eepose („Thebais“) autorina.⁷ Tõenäoliselt peeti Homeros just Teeba eeposte autorina silmas ka 5. sajandil kirjutatud ajaloolase Herodotose jutustatud loos, kuidas 6. sajandi algul väikeses Sikyoni linnas valitsenud türann Kleisthenes keelas Homerose eeposte ettekanded, sest need ülistasid temaga vaenutsevat Argose linna, ja tõrjus sellega seoses Teeba eepose ühe peakangelase, legendaarse Argose kuninga Adrastose kultuse. Kuivõrd „Thebais“ laulis Argosest Teeba vastu suundunud sõjaretkest, algas Argost ülistava värsiga – „Argosest laula, jumalanna, janusest, sellest kust valdjad ...“ – ja Adrastos oli pärimuse järgi kõnealuse retke juht, siis ei näi suuremat kahtlust, et „Homeros“ tähistas nimetatud juhul „Thebaise“ poeti.⁸ Herodotos ise ei välistanud võimalust, et Homerose loodud oli teine suur Teeba sõdade aine eepos, linna hävingust laulnud „Epigoonid“. Ühtlasi oli talle tuntud arvamus, mis nägi Homeros Trooja sõja eelloost ning puhkemisest laulnud „Küpria“ autorina, kuigi „Iliase“ ja „Küpria“ narratiivide vastuolu tõttu oli tal raske seda uskuda.⁹ Kuulus 5. sajandi koorilüürik Pindaros näis arvamust Homerosest kui „Küpria“ autorist siiski jagavat.¹⁰ Kõik see koos mitmete teiste tõenditega osutab, et Homerose-nimelist poeeti peeti pikka aega peaaegu kogu kangelaseepika loojaks, mida iseloomustab kuulsa 5. sajandi dramaturgi Aischylose väide, et tema tragöödiad on raasukesed Homerose suurelt pidusöögilt.¹¹ Tragöödiate temaatiline haare ei jäta kahtlust, et Aischylos pidas Homerose pidusöögina silmas kogu kangelaseepikat, mitte üksnes „Iliast“ ja „Odüsseiat“.

Loomulikult kuulusid Homerose arvatavasse loomingsusse kesketena ka „Ilias“ ja „Odüsseia“, kuid nagu Herodotosegi kõhklus või suisa skepsis „Epigoonide“ ja „Küpria“ autorsuse suhtes osutab, hakati klassikalisel perioodil muude eeposte Homerosele omistamises kahtlema. 5. sajandi lõpul kirjutatud õpetlane Hellanikos pidas Homeros koguni üksnes „Iliase“ autoriks, välistades „Odüsseia“ Homerose eeposena.¹² Üldiseks arvamuseks kujunes siiski,

⁷ Pausanias IX 9.5, kelle väitesse, et „seda eepost (*Thebais*’t) ütles Kallinos ... olevat Homerose teose“, on minu meelest piisava põhjendusega suhtunud skeptiliselt: nt. J. A. Davison. *From Archilochus to Pindar*. London, 1968, lk. 79–82; M. L. West. *The invention of Homer*. – *Classical Quarterly* 49, 1999, lk. 377; J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War in Homer and the Epic Cycle*. Baltimore, London, 2001, lk. 129.

⁸ Herodotos V 67. „Thebaise“ avavärs: *Thebais* fr. 1 Bernabé. Vt. Burgess (eelmises viites), lk. 129; J. B. Torres-Guerra. *Thebais*. – *The Greek Epic Cycle* (viites 2). lk. 241.

⁹ Herodotos IV 32 (Epigoonid); II 117 (Kypria).

¹⁰ Teate sellest edastab Aelianos. *Varia Historia* IX 15 = *Kypria* T 2 Bernabé.

¹¹ Teate sellest edastab Athenaios. *Deiopnosophistai* VIII 347e.

¹² Teade selle kohta tuleb Prokloselt (viites 3), rida 74.

Kaart

et Homeros kui suurim poetide seas on kahe monumentaaleepose – „Iliase“ ja „Odüsseia“ – autor. Muude eeposte autoritena nimetavad hilisemad allikad mitmeid teisi poete.

Homerose elu ja loomingu varaseima uurijana on meile teada hilisel 6. sajandil Lõuna-Itaalias Rhegioni linnas (praegune Reggio di Calabria) tegutsenud Theagenes. Tema teosed pole säilinud, kuid hilisemate teadete järgi tsiteerinud ta Homerose eeposeid (me ei tea küll, mida ta nendena silmas pidas), tõlgendanud neid allegooriliselt ja olnud esimesi, kes kirjutas poeedi „luulest, päritolust ja ajast, mil ta õitses“. ¹³ Mil määral langes see kokku hilisematest allikatest tuntud rikkaliku pärimusega Homerose elu kohta, jääb saladuseks. Hiljem tuntud pärimus on peamiselt teada poeedi elust jutustava üheksa lühema teose kaudu. ¹⁴ Olulisemate ja arvatavasti ka suhteliselt varajast traditsiooni edastavatena tõusevad nende seas esile Herodotosele omistatud „Homerose elu“ (nn. Pseudo-Herodotose „Elulugu“) ning tundmatu autori „Homerose ja Hesiodose võistlus“ (kreekakeelne teos, mis on tuntud ladinakeelse pealkirjaga „Certamen Homeri et Hesiodi“), milles Homerose elulugu oli esitatud raamistusena tema võistulaulmisele teise kuulsa poeedi Hesiodosega. Enamik neist teostest pole tõenäoliselt kirjutatud enne Rooma perioodi, kuid nagu öeldud, edastab vähemalt osa neist arvatavasti üsna varajast pärimust.

Hoolimata olulistest erinevustest, joonistub neis elulugudes välja üldine muster. ¹⁵ Levi-nuima arvamuse kohaselt sündis Homeros toona kreeklaste asustatud Väike-Aasia rannikul Smürna linnas (praegune İzmir Türgi läänerannikul) Melesi jõe ääres (vt. kaarti). Tema

¹³ Tatianos. *Pros Hellenas* 31.2. Vt. A. C. Cassino. *The early editions of the Greek epics and Homeric textual criticism in the sixth and fifth century BC.* – F. Montanari (ed.), *Omero tremila anni dopo.* Roma, 2002, lk. 118–119.

¹⁴ Homerose elulood on tervikuna avaldanud Allen (viites 3). Vt. nüüd ka M. Vasiloudi. *Vita Homeri Herodotea: Textgeschichte, Edition, Übersetzung.* Göttingen, 2013; P. Bassino. *The Certamen Homeri et Hesiodi. A Commentary.* Berlin, Boston, 2019.

¹⁵ Homerose eluloo pärimusest ja selle kujunemisest annavad hea analüüsiva ülevaate G. Nagy. *Homer the Preclassic.* Berkeley, Los Angeles, London, 2010, lk. 9–78; M. Kivilo. *The early biological tradition of Homer.* – *Alter Orient und Altes Testament* 390.1, lk. 85–104.

sünninimi oli Melesigenes (Melesist sündinu). Nime Homeros saanud ta siis, kui mingitel asjaoludel andis end sisemaal valitsenud lüüdlastele pantvangiks – mis ilmselgelt on kunstlik lugu seletamaks nime, mille esmane tähendus kreeka keeles oli „pant“ või „pantvang“. Kuid räägiti ka, et kohalikus aiolia murdes tähistanud *homeros* pimedat, ehkki tavaline sõna pimedada kohta oli *tyflos*. Homeros sündinud nägijana, kuid jäänud haiguse tagajärjel pimedaks. Nooruses, veel nägijana, rännanud ta mitmel pool, külastades muu hulgas Odysseuse kodusaart Ithakat. Kodumaile naasnuna kaotanud ta peagi nägemise ja hakanud looma ning esitama kangelasluulet. Pseudo-Herodotose „Elulugu“ annab üksikasjaliku pildi erinevate eeposte loomisest Väike-Aasia rannikulinna ja lähedasel Hiiose saarel, kus poeet olivat komponeerinud „Iliase“ ja „Odüsseia“. Homeros olevat elu jooksul kohtunud mitme kuulsa tegelasega. Hiiosel külastas teda Sparta legendaarne seadusandja Lykurgos, kes tema poeeme seejärel Kreekas levitas, Samose saarel aga kohtas ta poeet Kreophylost, kellele kinkis Heraklese-teemalise eepose „Oichalia vallutamine“, mida paljud Kreophylose enda loominguks pidasid. Homeros tütreaga abiellunud Küprose poeet Stasinost sai kaasavaraks Trooja sõja puhkemisest jutustava „Küpria“, mida hilisemal ajal tuntigi peamiselt Stasinose eeposena. Kuulsaim kohtumine oli Homerosel aga genealoogiliste ja didaktiliste poemide autori Hesiodosega, kellele ta võistulaulmises ootamatult alla jäi.¹⁶ Homeros suri väikesel Iose saarel Egeuse meres, kui ei suutnud taibata noorte kalameeste mõistukõnet. Tema küsimusele saagi kohta vastanud nood, et kui said kätte, viskasid ära, kui kätte ei saanud, kannavad kaasas. Suutmata mõista, et kalurid pidasid silmas täisid, heitis poeet hinge.

Homeros arvatava eluaja osad olid seisukohtade lahknevused väga suured. Osa neist väitis, et poeet elas vahetult pärast Trooja sõda, mis antiikajal levinuima arvamus kohaselt toimus aastatel 1194–1184.¹⁷ Aristoteles seostas tema sündi Smürna ja teiste Väike-Aasia kreeka rannikulinna rajamisega mitu inimpõlve pärast sõda, paigutades poeedi elu 10. sajandisse.¹⁸ Filosoofist pisut varasem kuulus ajaloolane Ephoros dateeris Homeros Sparta seadusandja Lykurgose aega varajasel 9. sajandil, sest Lykurgos ja Homeros olid pärimuse järgi ju kohtunud.¹⁹ Herodotose hinnangul elasid Homeros ja Hesiodos, kelle võistulaulmine nad ühte sidus, 9. sajandi teisel poolel.²⁰ Osa autoreid aga uskus, et Homeros oli Lüüdia kuninga Gygese ja satiirilise poeedi Archilochose kaasaegne, dateerides ta seeläbi 7. sajandisse.²¹ On näha, et Homeros eluaja määramisel otsiti tuge tema eluloopärimuse vastuoksuslikest andmetest, mis lubas kõikumist poole aastatuhande ulatuses – kaheteistkümnendast seitsmenda sajandini.

Kogu see eluloopärimus põhineb vaieldamatult legendidel ja nendest tuletatud dateeringud usaldamist ei vääri. Kuid ühes olulisel punktis näib legend siiski realsust kajastavat. Pseudo-Herodotose „Elulugu“ paigutas Homeros loometegevuse Väike-Aasia rannikul ja

¹⁶ Lugu võistulaulmisest tugines Hesiodose väitele „Töodes ja päevades“ (read 650–659), et ta võitis auhinna võistulaulmisel kohaliku üliku matustel Euboia saarel. Hesiodos ei nimetanud oma konkurente, kuid hilisema üldlevinud arvamus järgi oli ta vastaseks Homeros. Kuivõrd Hesiodos teatas oma võidust, siis pidi Homeros olema alla jäänud. End Homeros järglasteks pidavad Hiiose Homeriidid (vt. allpool) ei tohtinud seda kaotust väidetavalt jutuksi võtta (Eustathios, „Iliase“ kommentaar I 6.28–30).

¹⁷ Ps.-Plutarchos. Bios Homerou 5.

¹⁸ Ps.-Plutarchos. Bios Homerou 3 = Aristoteles fr. 76 Rose. Selle alusel dateeris Pseudo-Herodotos oma „Homeros eluloos“ (38) Homeros sünni 168 aastat pärast Trooja hukku, mis aastast 1184 arvestades viib aastasse 1016. Enamik Homeros elust jääb sel juhul 10. sajandisse. Trooja sõja daatumite kohta vt. W. Burkert. *Lydia between east and west or how to date the Trojan War.* – J. B. Carter, S. P. Morris (eds.). *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule.* Austin, 1995, lk. 139–148.

¹⁹ Ephoros FG rH 79 F 149 (kohtumine Lykurgosega); F 102 (Homeros dateeritud aastasse 876). Ephoros kronoloogia kohta vt. M. Kõiv. *Ancient Tradition and Early Greek History. The Origins of States in Early-Archaic Sparta, Argos and Corinth.* Tallinn, 2003, lk. 367–372.

²⁰ Herodotos II 53.

²¹ Tatianos. *Pros Hellenas* 31; Clemens. *Stromata* I 117, viidates 4. sajandi autoritele Theopomposele (FG rH 115 F 204) ja Euphorionile. Vt. M. Kõiv. *A note on the dating of Hesiod.* – *Classical Quarterly* 61, 2011, lk. 355–377.

selle läheduses joonia ja aiolia murdeala piirile (sünnilinn Smürna oli väidetavalt aiollaste rajatud, kuid joonlaste poolt hiljem üle võetud),²² mis langeb kokku kangelaseepika keelega, kus valdavalt joonia murret rikastasid, tõenäoliselt varasema kihistusena, tugevad aiolia mõjud.²³

Homerose loominguga seonduvas pärimuses on veel teinegi punkt, mida on põhjust usaldada. Eepikat olevat pikka aega esitanud ja edasi kandnud Homerose järglasteks peetud Homeriidid – laulikud (aoidid) või retsiteerijad (rapsoodid) Hiiose saarel, kus Homeros pärimuse järgi pikemat aega elas ja lapsigi sai.²⁴ Küllap kandsid Homeriidid eepika esitamise kõrval edasi ka pärimust poeedi elust. 6. sajandi teisel poolel olevat aga Ateena türannid, olgu Peisistratos või tema pojad Hippias ja Hipparchos, korraldanud Homerose eeposte esitamist nelja aasta tagant peetavatel Suurte Panathenaiade pidustustel oma kodulinna.²⁵ Platoni järgi, kes teadaolevalt varasema autorina seda pärimust edastab, olevat Hipparchos kultuurilembese valitsejana toonud Homerose eeposed Atikasse ja kehtestanud Panathenaiade seadusena tuntud korralduse, mille kohaselt rapsoodid pidid neid järjestikku ette kandma, „nii nagu seda nüüdki tehakse“ (s. t. nagu traditsioon püsis Platoni kaasajal).²⁶ Ühe teise autori järgi tähendas see, et kus üks rapsood lõpetas, sealt pidi järgmine järje üle võtma.²⁷ Kuivõrd klassikalisel ajal kanti Panathenaiadel ette „Iliast“ ja „Odüsseiat“,²⁸ siis võib arvata, et just nende eeposte esitamise sätestas ka Hipparchose korraldus. See omakorda lubab arvata, et 6. sajandi lõpupoolel olid „Ilias“ ja „Odüsseia“ olemas küllap enam-vähem sellisel kujul, nagu meiegi neid teame. Nagu allpool näeme, kinnitavad seda ka muud andmed. Tõenäoline näib seegi, et „Iliase“ ja „Odüsseia“ valimine Panathenaiadel ette kantavaiks „Homerose“ eeposteks mõjutas oluliselt just nende teoste kinnistumist Homerose loominguna, millesse seni oli hõlmatud pea kogu kangelaseepika.

Me ei saa tõenäoliselt kunagi teada, kas Homerose-nimeline poet kunagi ka tegelikult elas, millal see võis olla ja milles täpselt võis seisneda tema looming, või on tegemist müütilise koondkujuga, kehastamaks kangelaseepika autorsust kui sellist. Kuid näib selge, et 6. sajandi lõpuks – ajaks, mil algasid eeposte ettekanded Panathenaiadel – oli legend temast juba suuresti ilmet võtnud. Küllap oli see kujunenud Homeriidide seas. Ühe tähelepanuväärse teate järgi olevat üks Homeriididest, 6. sajandi lõppu dateeritud Kynaithos, komponeerinud ja omistanud Homerosele paljude muude värsside seas ka kuulsa hünni Apollonile, mis on tänini Homerose hümnina tuntud.²⁹ Selle hünni poet kiidab end neis värssides kui „pimedat meest, kes Hiiosel elab, kaljuderohkel“, viidates sellega ilmselt pimedale Homerosele hünni autorina – just nii, nagu väidetavalt tegi ka Kynaithos.³⁰ Ühelt poolt näib see kinnitavat

²² Mimnermos fr. 9 West; Herodotos I 149–150.

²³ Vähest põhjalikema Homerose keele analüüsi pakub R. Janko. *Homer, Hesiod, and the Hymns: Diachronic Development in Epic Diction*. Cambridge, 1982, vt. eriti lk. 70–94; vt. ka M. West. *The rise of the Greek epic* (viites 6); E. Bakker. *The language of Homer – The Cambridge Guide to Homer* (viites 4), lk. 70–79.

²⁴ Varasemad teated Homeriididest tulevad Pindarose II Nemea oodist (read 1–2), mida täiendavad viited 5. sajandi autoritele Akusilaosele (FGrH 2 F 2) ning Hellanikosele (FGrH 4 F 20) Rooma-aegses Charpokratiini lexis (s.v. *Homeridai*). Homerose ja Hesiodose Certamen'i (2) järgi olid Homeriidid Homerosest põlvnev suguvõsa (Ps.-Herodotose Homerose elu 25 järgi sündis Homerosele Hiiosel kaks tütart). Ühe hilisema teate järgi (scholion Pindarose II Nemea oodile 1c) olid nad esialgu Homerose otsesed järglased, hiljem aga lihtsalt Homerose pärandit hoidvad Hiiose rapsoodid. Vt. West. *The invention of Homer* (viites 7), lk. 366–376.

²⁵ Vt. Ø. Andersen. „Pisistratean Recension“. – M. Finkelberg (ed.). *The Homer Encyclopedia*. Malden MA, Oxford, 2011, lk. 668–670. Vt. ka järgnevaid viiteid.

²⁶ Platon. Hipparchos 228b-c.

²⁷ Dieuchidas FGrH 485 F 6 kes, tõsi küll, omistas selle seaduse juba varasemale seadusandjale Solonile.

²⁸ 4. sajandi Ateena kõnemehe Lykurgose sõnul (Leokratese vastu 102) kanti seaduse kohaselt Panathenaiadel kõikide poeetide seast ette vaid Homerose eeposeid. Kuna selleks ajaks olid „Homerose“ eepostena sõelale jäänud üksnes „Ilias“ ja „Odüsseia“, siis võime olla üsna kindlad, et Panathenaiadel esitati vaid neid.

²⁹ Scholion Pindarose II Nemea oodile 1c.

³⁰ Homerose Hümn Apollonile 169–174.

Kynaithosele omistatud rolli, teiselt poolt aga näitab, et legend pimedast laulikust oli selleks ajaks juba sündinud.³¹ Samale osutab ka tõik, et umbes samal ajal – 6. sajandi lõpul – elanud kuulus Efesose filosoof Herakleitos teadis lugu sellest, kuidas Homeros ei suutnud lahendada kalameeste täimõistatust.³² Kui meenutada, et see on ka aeg, mil Rhegioni Theagenes kirjutas teose Homerose luulest, päritolust ja eluajast, siis näib ülimalt tõenäoline, et 6. sajandi lõpuks olid olemas mitte üksnes „Ilias“ ja „Odüsseia“, vaid oli kujunenud ka kaunis selgepiiriline ettekujutus nende kuulsast autorist. Varasema kohta on raske midagi kindlat väita. Nagu eespool öeldud, võis Homerose nimi leida mainimist juba 7. sajandi poeedi Kallinose luules, kuid jääb saladuseks, kas ta teadis midagi „Iliasest“ ja „Odüsseiast“ (Kallinos olevat ju omistanud Homerosele Teeba eepost) või mida arvas Homerose elust.

8. sajandi eeposed toonase ühiskonna kajastajana?

Homerose legendist ja daatumitest, mida antiikautorid sellest tuletasid, pole eeposte dateerimisel suuremat abi, mistõttu tuleb „Iliase“ ja „Odüsseia“ loomisaja selgitamisel tugineda peamiselt eeposte endile. Eeposte heksameetriline värs ja keelekasutus ei jäta kahtlust, et eepika põhines sajanditepikkusel suulise kangelaslaulu traditsioonil, mille juured ulatuvad tõenäoliselt vähemalt hilisesse pronksiaega. Selle lõppu langevad sündmused võisid anda lähtekoha peamistele eepilistele süžeedele, sealhulgas Trooja sõja loole, mida laulikud – aoidid – pärandasid oma esitustes põlvest põlve läbi järgnenud pimedajaajajärgu. Muudest kultuuridest tuntud analoogiatega põhjal võime olla kindlad, et aoidid olid ühteaegu nii esitajad kui ka loojad. Sellele osutab ka esituste käigus kujunenud ja üha täienev eepiline fraseoloogia, mis võimaldas laulikuil traditsioonilisi värsielemente (eepilisi vormeleid) kombineerides ettekande käigus lususalt improviseerida. Iga ettekanne põhines küll traditsioonilistel teemadel ja laulikud võisid enda väitel ja kuulajate hinnangul esitada muistseid laule, kuid fikseeritud teksti puududes kujunes igast ettekandest paratamatult teatud piires uuslooming. Eepika oli seega ühelt poolt küll konservatiivne, lauldes traditsioonilises värsimõodus ja fraseoloogias traditsioonilistel teemadel, kuid teiselt poolt pidevas muutumises. Fikseeritud tekst sai sündida alles kirjapaneku teel.³³

Kuivõrd pronksiajal kasutatud lineaarkiri B kadus käibelt Mükeene tsivilisatsiooni langusega 12. sajandil (pole ka tõendeid, et selles kirjas oleks ealeski luulet kirja pandud) ning uuesti hakkasid kreeklased – laenuna foiniiklastelt – kasutama kirja tõenäoliselt alles 8. sajandil, siis ei tule kirjalikult fikseeritud suureeposte sünd enne 8. sajandit kõne alla. Teisalt on, nagu nägime, põhjust uskuda, et 6. sajandi lõpupoolel kanti „Iliast“ ja „Odüsseiat“ ette Panathenaiadel, ja seda enam-vähem praegugi teadaoleval kujul. Seega tuleks eeposte teke dateerida ajavahemikku 8.–6. sajandini. Kreeka ühiskonna arengu vaatekohalt on tegemist tähelepanuväärselt pika ajavahemikuga, mis hõlmab kogu nn. arhailist perioodi, mil Kreeka riiklus oma põhijoontes välja kujunes. Kuivõrd tegu on suurte ja kiirete muutuste ajaga, siis on eepostes kajastuva ühiskonnapildi tõlgendamise vaatekohalt suur vahe, kas dateerida „Ilias“ ja „Odüsseia“ perioodi algusse või lõppu.

Täpsema daatumi määramisel tulevad mängu erinevad kaalutlused. Kuulus Inglise klassi-

³¹ Hiiose Homeriidide ja Kynaithose võimalikku osa Apolloni hünni omistamisel Homerosele ja Homerose eeposte või tema eluloopärimuse või mõlema väljakujunemisel 6. sajandi lõpuks on rõhutanud W. Burkert. *Kynaiathos, Polycrates, and the Homeric Hymn to Apollo*. – G. W. Bowersock, W. Burkert, C. J. Putnam (eds.). *Arktouros. Hellenic Studies Presented to B. M. W. Knox*. Berlin, 1979, lk. 53–62; R. Janko. *Homer, Hesiod, and the Hymns* (viites 23), lk. 113–114; M. L. West. *The invention of Homer* (viites 7), lk. 366–372; G. Nagy. *Homer the Preclassic* (viites 15), lk. 59–73.

³² Herakleitos DK 22 B 56.

³³ Eeposte arvatava tekkeprotsessi kohta vt. M. Kõiv. „Ilias“, „Odüsseia“ ja Homerose küsimus. – Homeros. *Odüsseia*. Tallinn, 2006, lk. 321–340.

kaline filoloog Richard Janko on eepika keelt ja fraseoloogiat detailselt analüüsid väitnud, et selle põhjal saab kindlaks määrata kogu säilinud varajase heksameetrilise luule – „Ilias“, „Odüsseia“, Hesiodose eeposed „Theogonia“ ja „Tööd ja päevad“, lisaks nn. Homerose hümnid erinevatele jumalatele jm. – suhtelise kronoloogia. Kuna „Iliase“ keelekasutus näib kõige arhailisem, siis peab see olema kõige vanem, talle järgneks „Odüsseia“, siis Hesiodose „Theogonia“ ning seejärel „Tööd ja päevad“. „Küpria“ ja varasemad Homerose hümnid võiksid olla viimasega enam-vähem samaaegsed. Janko pakkus välja ka oletatavad absoluutsed daatumid: „Ilias“ 8. sajandi kolmandal ja „Odüsseia“ neljandal veerandil, Hesiodose eeposed vastavalt 7. sajandi esimesel ja teisel veerandil.³⁴

Janko dateering toetab selletagi laialt levinud seisukohta Homerose eeposte loomisest 8. sajandil, mille teine peamine tugiargument on eepostes kirjeldatud ühiskonnapildi arvatav sobivus sellesse ajastusse. 8. sajand kujutas endast kahtlemata tähelepanuväärset ajajärku Kreeka ajaloos. Arheoloogiline leiuaaines osutab, et sajanditepikkuse suhteliselt vaesele kirjakaasutusele pimedale ajastule järgnes nüüd kiire areng, mis on andnud alust kõnelda 8. sajandi renessansist või revolutsioonist.³⁵ Haudade ja asulate arvu tõus, nagu ka suuremate linnalaadsete asulate teke, näitab elanikkonna silmapaistvat juurdekasvu, senisest rikkamad hauapanused viitavad ülemkihi tugevnemisele, rajati esimesed tagasihoidlikud templid ning, nagu öeldud, oli taas kasutusele võetud kiri. Tollest ajast pärit kirjalikud allikad (kui jätta kõrvale eeposte võimalik loomine sel ajal) piirduvad aga vaid väheste lühikeste pealiskirjadega peamiselt savinõudel, märkides enamasti nõu omanikku, tegijat või funktsiooni. Mõned neist lühikestest tekstidest on, tõsi küll, kirjutatud eepikale omases heksameetrilises värsis. Kõik see lubab näha 8. sajandit perioodina, mil sai alguse arhailist ajajärku iseloomustanud kiire areng ja hakkasid ilmet võtma Kreeka linnriiklikule ühiskonnale omased tunnused. Paraku põhineb teadmine sellest murrangulisest sajandist valdavalt arheoloogilisel leiuainesel, mis ühelt poolt jätab konkreetsema ühiskonnapildi tõlgendusteks küllaltki avarad võimalused, teiselt poolt paneb aga otsima võimalikke kirjalikke allikaid, mis arheoloogia andmeid täiendades ühiskonnapilti rekonstrueerida aitaks. „Iliases“ ja „Odüsseias“ kujutatu võiks selleks sobida. Ülikiust kangelased on hõlpsalt seostatavad 8. sajandi jõukate haudade kaudu tõendatud ülemkihiga, eeposte kindlustatud linnad on ühitatavad märkidega kindlustustest mõnede asulate ümber ja eepostes juhtumisi mainitud templitele leiab vaste 8. sajandi tagasihoidlikes jumalakodades. Nii on väga ahvatlev kasutada „Iliase“ ja „Odüsseia“ värvikat ühiskonnakirjeldust 8. sajandi olude rekonstrueerimiseks. Eeposte puhul oleks sel juhul tegu 8. sajandi loominguga, milles kirjeldatud kangelasmaailm kujutab küllaltki realistlikult toonast kaasaegset või ehk pisut varasemate sugemetega ühiskonda, kui arvestada, et enda hinnangul kaugest minevikust laulev poeet püüdis ühiskonnapilti arhaiseerida.

Eeposte hilisema dateeringu korral selline lihtne korrelatsioon kaoks. Kuna eepostes pole märke 7. sajandil alguse saanud kirjalikust seadusandlusest, paljudes linnades esile tõusnud türanniatest, 6. sajandil alanud rahakasutusest ja paljust muust, mis hilisemat arhailist ajajärku iseloomustab, siis on selge, et kõnealuse perioodi olusid neis realistlikult näidatud ei ole. Samas näib loogiline eeldada, et eepiline ühiskonnapilt ammutas ainet kaasajast või lähiminevikust, mis poeetidele ja publikule oli kogemuslikult hästi tuntud, andes sellest ühtlasi usaldusväärse ettekujutuse.³⁶ Sel juhul 7.–6. sajand eeposte daatumiks ei sobi. Nii jääbki

³⁴ Janko. *Homer, Hesiod, and the Hymns* (viites 23), lk. 200.

³⁵ Vt. R. Hägg (ed.). *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*. Stockholm, 1983; I. Morris. *The eighth century revolution. – A Companion to Archaic Greece* (viites 4), lk. 64–80.

³⁶ Seda on paljude seas rõhutanud nt. I. Morris. *The use and abuse of Homer. – Classical Antiquity* 5, 1986, lk. 81–138, eriti 83–94; H. van Wees. *Status Warrior* (viites 4), lk. 17; J. P. Crielaard. *Past or present? Epic poetry, aristocratic self-representation and the concept of time in the eighth and seventh centuries BC. – Omero tremila anni dopo* (viites 13), lk. 241.

tallele vaid 8. sajand, mil juba leviv kirjakasutus võis võimaldada eepikat kirja panna, ning mille üksnes arheoloogia vahendusel tuntud ühiskonda näib eeposte ühiskonnapilt latusalt sobituvat. Eeposed kujutaksid seega 8. sajandi või ehk pisut varasematki, veel riikluseelset või riikluse kujunemise algfaasis olevat ühiskonda, nn. Homerose ühiskonda, millest Kreekale iseloomulik linnriiklik korraldus järgnevalt sujuvalt välja arenes. Saaksime loogilise kronoloogilise järjestuse: pimedajaastu lõpp (9.–8. sajand) oleks seega „Homerose ajajärk“, millele järgneks muude allikate põhjal rekonstrueeritav arhailine periood (7.–6. sajand). Nii enamasti Kreeka ühiskonna arengut mõistetaksegi.³⁷

Eeposte 8. sajandi dateeringu pooldajad on leidnud tuge ka ühes varajases heksameetriselises pealiskirjas. Sajandi teisel poolel pandi kreeklaste asulas Pithekussai saarel (praegune Ischia) Itaalia läänerannikul ühele jõukast perest noorukile hauda kaasa peeker, millele kirjutatud värsiread kinnitasid, et tegu on „Nestori jooginõuga“.³⁸ Nestor oli kangelaseepikas laialt tuntud tegelane, kes mängis vana ja targa nõuandjana olulist rolli „Iliaseski“. Kõige muu hulgas on „Iliases“ nimetatud uhkelt kaunistatud karikat, mille vana heeros oma telgis külalisi võõrustades lasi lauale tõsta.³⁹ Pithekussai hauast leitud savipeeker ei meenuta küll sugugi eeposes kirjeldatud metallnõu, kuid selgelt viitab sellele, võib-olla naljatlevalt. Kangelaseepikast tuntud ja „Iliases“ nimetatud karikas pidi olema peekri pealiskirja autorile hästi teada. Mitmedki uurijad on näinud selles viidet „Iliasele“ ja seega kinnitust, et 8. sajandi teisel poolel pidi eepos enam-vähem meile teadaoleval kujul olemas olema.⁴⁰

Hilisem daatum?

Paraku ei saa ei selles ega esmapilgul sobivat lahendust pakkuvast 8. sajandi dateeringust teravikuna sugugi kindel olla. Igasuguse eepilise või eepikale viitava tõendusmaterjali hindamisel tuleb silmas pidada, et konkreetsed eeposed, teiste seas ka „Ilias“ ja „Odüsseia“, põhinesid üldtuntud kangelaspärimusel. Nestor oli üks selle pärimuse keskseid tegelasi ja on vägagi tõenäoline, et ka tema suurejooneline karikas oli pärimuses üldtuntud objekt. Üks Mückeest leitud pronksiaegne kuldnõu on väga sarnane „Iliases“ kirjeldatud karikaga,⁴¹ mis lubab arvata, et eepilised laulikud olid põlvest põlve kirjeldanud Mückeene perioodil kasutusel olnud luksusese tüüpi, mille näiteid võis veel 8. sajandilgi „muinsustena“ käibel olla. Küllap nimetati Nestori karikat teisteski eepostes, näiteks „Küprias“, kus Helena abikaasa Menelaos Trooja vastu väge kogudes Nestorit külastas ja võõrustajal oli küllalt põhjust külalisele karikast veini pakkuda.⁴² Pithekussai savipeeker näitab seega kangelaseepika populaarsust 8. sajandil, osutab ka

³⁷ Nt. O. Murray. *Early Greece*. Sussex NJ, 1980; K. A. Raaflaub, R. W. Wallace. „People’s power“ and egalitarian trends in Archaic Greece. – K. Raaflaub, J. Ober, R. W. Wallace (eds.). *Origins of Democracy in Ancient Greece*. Berkeley, Los Angeles, London, 2007, lk. 22–48; R. Osborne. *Greece in the Making* (viites 4); J. Hawke. *Writing Authority: Elite Competition and Written Law in Early Greece*. Illinois, 2011.

³⁸ Vt. M. Kõiv. „Nestori jooginõu“: kirjaoskus, sümpoosion, erootika ja eepika Vahemerel 8. sajandil eKr. – *Tuna* 2020, nr. 4, lk. 99–109.

³⁹ *Ilias* XI 628–637.

⁴⁰ B. B. Powell. *Homer and the Origins of Greek Alphabet*. Cambridge 1991, lk. 163–167; *idem.*, *Homer*, Malden MA, 2004, lk. 32–33; J. Latacz. *Homer. His Art and His World*. Ann Arbor, 1996, lk. 61–65; D. Frame. *Hippota Nestor*. Cambridge MA, London, 2009, lk. 604–613; R. Janko. *From Gabii and Gordion to Eretria and Methone: the rise of the Greek alphabet*. – J. S. Clay, I. Malkin, Y. Z. Tsifopoulos (eds.). *Graphē in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*. Berlin, Boston, 2017, lk. 160–164.

⁴¹ Vt. H. L. Lorimer. *Homer and the Monuments*. London, 1950, lk. 328–335; B. E. Burns. *Nestor’s cup*. – *The Cambridge Guide to Homer* (viites 4), lk. 361–362.

⁴² Menelaose võõrustamist Nestori poolt nimetab oma Kypria ülevaates Proklos (viites 3) 112–117. G. Danek. *Der Nestorbecher von Ischia, epische Zitiertechnik und das Symposium*. – *Wiener Studien* 107–108, 1995, lk. 29–44.

1. ja 2. Trooja vallutamise stseenid Mykonose saarelt leitud vaasil, u. 650 eKr.

Nestori karika kuulumisele eepilisse pärimusse, kuid ei saa tõestada „Iliase“ olemasolu tol ajal.⁴³

Sama kehtib ka teiste erinevates allikates säilinud viidete kohta eepilisele pärimusele, sealhulgas „Iliases“ ja „Odüsseias“ kirjeldatud sündmustele. Arhailise aja lüürilisest luulest ja kujutavast kunstist tulevad tõendid ei jäta kahtlust kangelaseepika süžeede, sealhulgas Trooja sõja loo populaarsusest, kuid see puudutab ennekõike „Iliases“ ja „Odüsseias“ väljapoole jäävaid teemasid.⁴⁴ Parima näite pakub siin Mykonose saarelt leitud 7. sajandi keskpaigast pärinev suur savist säilitusnõu (*pithos*), kaunistatud Trooja hobust ja linna vallutamisel järgnenud vägivallatsemist kujutavate stseenidega (pildid 1 ja 2). Ühest etruski ülikuhuaust Itaalias leitud kreeka kannult leiame ka Trooja kuningapoja Parise jumalannade Hera, Athena ja Aphrodite ees, seega kujutise Trooja sõja vallandumisele viinud Parise otsuse stseenist (pilt 3). Trooja sõja lugu oli siis kahtlemata üldtuntud. „Iliase“ ja „Odüsseia“ teemadest (lisaks juba vaadeldud Nestori karikale) on varaseimad 7. sajandi keskpaigast alanud kujutised sellest, kuidas mehed hiiglasel terava oraga silma peast torkavad (pilt 4). Küllap on tegu „Odüsseias“ kirjeldatud kuulsa stseeniga, kus Odysseus ja tema kaaslased teevad pimedaks kükloop Polyphemose. Kuid see ei näita veel kõnealuse eepose olemasolu. Nagu Nestor, nii oli Odysseuski

3. Parise otsuse kujutis nn. Chigi vaasil, u. 650 eKr.: Parise (seisab vasakul) ette on ülalt alla kirjutatud tema teine võimalik nimi – Alexandros. Kolmest jumalannast on osaliselt säilinud Athena ja Aphrodite koos nimedega. Kolmas jumalanna, kellest paistab vaid kukal, on kahtlemata Hera.

⁴³ Asjaolu, millele on korduvalt tähelepanu juhitud: W. Burkert. *Das hunderttorige Theben und die Datierung der Ilias*. – *Wiener Studien* 10, 1976, lk. 19–20; K. Stanley. *The Shield of Homer: Narrative Structure in the Iliad*. Princeton, 1993, lk. 267; M. L. West. *The date of the Iliad*. – *Museum Helveticum* 52, lk. 205; A. Snodgrass. *Homer and the Artists. Text and Picture in Early Greek Art*. Cambridge, 1998, lk. 52–53; J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War* (viites 7), lk. 114; H. M. Gonzáles. *The Epic Rhapsode and His Craft*. Cambridge MA, London, 2013, lk. 129–146; B. Graziosi. *Homer: A Very Short Introduction*. Oxford, 2019, lk. 31.

⁴⁴ Kangelaseepika süžeede kohta varases kreeka kunstis vt. peamiselt K. Friis Johansen. *The Iliad in Early Greek Art*. Copenhagen, Munksgaard 1967; A. Snodgrass. *Homer and the artists* (viites 43); S. Lowenstam. *As Witnessed by Images: The Trojan War Tradition in Greek and Etruscan Art*. Baltimore, 2008.

4. Kükloobi pimedakstorkamise kujutis Ateena lähedalt Eleusisest leitud vaasil, u. 650 eKr.

„Odüsseia“ võimalike kajastustena Trooja sõja loo teistest osadest pärit stseenide kujutamise kõrval suures vähemuses, siis 7. sajandi lõpupoolest alates muutus nende eeposte temaatika üsna populaarseks. Luules osutavad sellele küllaltki selgelt 7.–6. sajandi vahetuse Lesbose poeedi

Alkaiose värsid, kus nimetatud merenümf'i palve Zeusile poja solvamise pärast sarnaneb „Iliase“ stseeniga, milles Thetis oma pojale Achilleusele osaks langenud solvangu hüvitamiseks Zeusilt abi palus,⁴⁵ samuti 6. sajandi poeedi Stesichorose värsid, kus on nimetatud Helena ettekujutust Telemachosele, sarnanevad Helena sõnadega „Odüsseias“, millega too Odysseuse poega Spartast koduteele saatis.⁴⁷ Tegemist on küllalt detailsete viidetega „Iliase“ ja „Odüsseia“ süžeedele, mis näitab neis käsitletud temaatika tuntuust ja populaarsust tol ajajärgul. Vaasidel saavad arvukad „Iliasega“ seonduvad motiivid alguse kaarikul lahingusse sõitva Patroklose kujutisega ühel hilisest 7. sajandist pärit väikesel õlikannul (pilt 5).⁴⁸ Kõik see näitab, et hiljemalt 7. sajandi lõpul oli populaarne mitte üksnes Trooja sõja lugu tervikuna, vaid konkreetsemalt ka selle „Iliases“ kirjeldatud lõik. Võime seetõttu olla üsna kindlad, et tol ajal loodi ja lauldi temaatiliselt „Iliasega“ kattuvaid laule, ning sageli on siin nähtud kinnitust „Iliase“ ja miks mitte ka „Odüsseia“ olemasolule sel ajal. Eeposte loomisaeg jääks

5. Patroklos kaarikul – kujutis Korintose õlikannul, u. 630 eKr. Nimi on ülalt alla kirjutatult häguselt nähtav Patroklose selja taga.

⁴⁵ A. Snodgrass. *Homer and the Artists* (viites 43), lk. 89–100; J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War* (viites 7), lk. 94–114; S. Lowenstam. *As Witnessed by Images* (viites 44), lk. 13–17; H. M. González. *The Epic Rhapsode and His Craft* (viites 43), lk. 56–64. Odysseuse kohta mütoloogias vt. eriti M. L. West. *The Making of the Odyssey*. Oxford, 2014, lk. 5–23.

⁴⁶ Alkaios fr. 44 LP; võrdle: *Ilias* I 488–527.

⁴⁷ Stesichoros fr. 209 FMGR; võrdle: *Odüsseia* XV 171–178.

⁴⁸ K. Friis Johansen. *The Iliad in Early Greek Art* (viites 44), lk. 76 ja A. Snodgrass. *Homer and the Artists* (viites 43), lk. 103–104 näevad siin viidet Iliasele; seevastu J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War* (viites 7), lk. 71–77 näeb Patroklost kangelasmaailma „Iliasest“ sõltumatu tegelasena, kelle kujutamine ei tarvitse viidata eepose olemasolule.

sel juhul hiljemalt 7. sajandisse.

Paraku ei tõesta ka nimetatud tõsiasjad, et meile tuntud kirjalikud eeposed oleksid selleks ajaks ilmet võtnud. Kahtlusi tekitab tõik, et mõnelgi esmapilgul „Iliases“ tulevase stseenis on kunstnik eeposes kirjeldatust oluliselt kõrvale kaldunud. Kaks kuulsat eset näitavad seda eriti ilmekalt. Ühel varajase 6. sajandi Rhodose taldrikul on kujutatud Trooja kangelase Hektori ja kreeklase Menelaose kahevõitlust troojalase Euphorbose surnukeha pärast, sealjuures moel, mis viitab, et Menelaos surnukeha enda valdusse sai (pilt 6). See kahevõitlus oli „Iliases“ tõepoolest puhkemas (Menelaos oli just Euphorbose tapnud ja Hektor soovis oma kaasvõitleja surnukeha temalt kätte saada), kuid jäi toimumata, sest Menelaos pidi asuma võitluse äsja langedud Patroklose surnukeha eest ja Euphorbose laip jäi seetõttu troojalaste valdusse.⁴⁹ Samas on ühest sootuks hilisemast allikast teada, et kuulsas Hera pühamus Argose lähedal Kreekas näidati uhkusega Euphorbose kilpi, mille Menelaos oli Trooja sõjast naastes seal väidetavalt annetanud.⁵⁰ Seega pidi eksisteerima pärimus, mille kohaselt – erinevalt „Iliases“ kirjeldatust – sai Menelaos Euphorbose surnukeha enda kätte ja riisus talt relvad. Kõnealune kujutis Rhodose taldrikul näib lähtuvat just sellest traditsiooni-variantist. Teine näide pärineb ühest etruski ülikuhauast leitud nn. François' vaasilt 6. sajandi teisest veerandist (pilt 7). Arvukate kangelaseepika stseenide seas on sellel kujutatud „Iliase“ lõpust tuntud kaarikute võidusõitu, mille Achilles korraldas oma langenud kaaslaste Patroklose matustel. „Iliases“ tuli Nestori poja Antilochose ees võitjaks Diomedes, vaasil seevastu on võitjana kujutatud Odysseust ja teisena Automedoni, kes on „Iliases“ tuntud kui Achilleuse kaarikujuht. Ei Odysseus ega Automedon võtnud eeposes võidusõidust osa. Diomedes – võitja „Iliase“ järgi – tuleb vaasil alles kolmandana, tema kannul Damasippos ja Hippothoon, kes eeposes tegelastena ei esinegi. Hälbimine „Iliase“ kirjeldusest on ilmne.⁵¹ Loomulikult ei saa välistada võimalust, et kunstnik ei hoolinud juba olemasoleva eepose narratiivist, vaid lihtsalt

6. Menelaos (vasakul – kirjas on Menelas) ja Hektor võitlemas Euphorbose surnukeha pärast, u. 580 eKr. Surnukeha pea suund näitab reeglina, kelle valdusse see jäi.

7. Kaarikusõit Patroklose matustel François' vaasilt, u. 560 eKr.: esimesena tulevat Odysseust pole siin pildil näha; Automedonist on näha vaid nimi; tema järel Diomedes, Damasippos ja Hippo[tho]on.

⁴⁹ Ilias XVII 53–113. Taldriku ja sellel kujutatatu tõlgendamise kohta vt. R. M. Cook. Art and epic in ancient Greece. – Bulletin Antieke Beschaving 58, 1983, lk. 2–3; A. Snodgrass. Homer and the Artists (viites 43), lk. 105–109; J. S. Burgess. The Tradition of the Trojan War (viites 7), lk. 77–80.

⁵⁰ Pausanias II 17.3.

⁵¹ Kaarikusõidu-stseeni ja selle tõlgendamise kohta vt. K. Friis Johansen. The Iliad in Early Greek Art (viites 44), lk. 86–91; A. Snodgrass. Homer and the Artists (viites 43), lk. 119–120; S. Lowenstam. As Witnessed by Images (viites 44), lk. 20–27; M. Finkelberg. Homer at the Panathenaia: some possible scenarios. – Chr. Tsagalis, A. Markantonatos (eds.), The Winning Oar – New Perspectives in Homeric Studies. De Gruyter, 2017, lk. 33–35. Võrdluseks Ilias XXIII 262–534.

8. Saatkond Itaaliast leitud vaasil, u. 530 eKr.: Hodios (vasakul – kirjas: Odios), tema ees Aias, siis ilmselt Phoinix ja esimesena Nestor.

suure tõenäosusega pidada „Iliase“ poeedi loominguks. Eriti kõnekas on Hodiose kohalolu. Tegemist on kangelaspärimuses täiesti marginaalse, tõenäoliselt tundmatu kujuga, kelles võib õigustatult näha „Iliase“ poeedi välja mõeldud tegelast just selle konkreetse stseeni jaoks. Kui see on nii, siis pidi vaasi maalija saama inspiratsiooni juba praegu tuntud või vähemalt sellega väga sarnasest „Iliasest“.⁵³ See juhatab meid perioodi, mil Ateenas Panathenaiadel tõenäoliselt tehti algust „Iliase“ ning „Odüsseia“ ettekannetega. Vahetult järgnenud ajast – 6. sajandi lõpust – pärinevad ka varaseimad teadaolevad sõnasõnalised tsitaadid „Iliasest“.⁵⁴

Nii tuleb tõdeda, et varaseimad enam-vähem kindlad tõendid eeposte olemasolu kohta pärinevad 6. sajandi lõpukümnenditest. Varasema osas peame piirduma oletustega. Seejuures on tähelepanuväärne, et Trooja sõja temaatika varajase populaarsuse taustal olid „Iliase“ ja „Odüsseia“ teemad pikka aega väga tagasihoidlikult esindatud ja nende populaarsus näib olevat tõusnud alles hilisest 7. sajandist peale. Seda oleks raske seletada juhul, kui suureeposed olid loodud juba sadakond aastat varem.⁵⁵ Seetõttu on eeposte 8. sajandi dateeringut ikka ja jälle, ning viimasel ajal üha tugevamalt, kahtluse alla seatud. Paljud teadlased ei järgi Richard Janko lingvistilist argumenti varajase daatumi kohta. Ühelt poolt annab see parimal juhul vaid suhtelise kronoloogia – eeposte komponeerimise järjestuse –, lubamata määratleda absoluutseid daatumeid,⁵⁶ teiselt poolt vaatleb aga Janko eepika keelekasutust üsna mehaaniliselt areneva keelepruugina, suuresti välistades poemide temaatikast ja poeetide võimalikust isikupärast tulenevaid variatsioone. Eepilise ühiskonnapildi tõlgendamisega

improviseeris selle ainetel,⁵² kuid vähemalt sama tõenäoline näib, et lähtekohaks oli meile tuntud „Iliasest“ erinev traditsioon, sarnaselt Menelase ja Hektori duelliga ülalnimetatud Rhodose taldrikul. See aga osutab, et tõenäoliselt käsitleti „Iliase“ temaatikat toonases eepikas mitmel eri moel. Kas eepos praegu tuntud kujul ja mõodus oli juba olemas või mitte, jääb jätkuvalt mõistatuseks.

Esimese küllaltki kindla tõendi „Iliase“ olemasolust leiab ühelt 6. sajandi viimase kolmandiku Ateenas maalitud vaasilt, millel kujutatud neljameheline saatkonna liikmetest kolm (neljanda nimi pole nõu fragmentaarsuse tõttu nähtav) on tähistatud kui Nestor, Aias ja Hodios (pilt 8). Tegu on peaaegu kindlasti saatkonnaga, kelle Agamemnon „Iliase“ üheksandas laulus Achilleust lepitama saatis ja kuhu kuulusid Nestor, Phoinix ja Aias ning heeroldina Hodios (nimi Hodios – „Teelolev“ – on heeroldile väga sobiv). Seda üsna spetsiifilist kooslust võib üsna

⁵² S. Lowenstam. *As Witnessed by Images* (viites 44), lk. 80–83.

⁵³ Antud stseeni tähendust „Iliase“ olemasolu tõestusena on rõhutanud A. Snodgrass. *Homer and the Artists* (viites 43), lk. 123–125; vt. ka J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War* (viites 7), lk. 94. Võrdluseks Ilias IX 167–170.

⁵⁴ Simonides fr. 85 M. L. West = Ilias VI 146; Herakleitos DK 22 A 22 = Ilias XVIII 107.

⁵⁵ M. L. West. *The date of the Iliad* (viites 43), lk. 207; M. Finkelberg. *Homer at the Panathenaia* (viites 44), lk. 32–35.

⁵⁶ On tähelepanuväärne, et Homeroose küsimuse üks viimase aja silmapaistvamaid uurijaid M. L. West (vt. järgmist viidet) dateerib „Iliase“ ja „Odüsseia“ Hesiodose eepostest hilisemaks, seega ignoreerides ka Janko relatiivset kronoloogiat. Sama teevad sisuliselt ka kõik need, kes aktsepteerivad eeposte 6. sajandi dateeringut (viites 58).

seonduvaist probleemidest tuleb juttu allpool. Kõigil neil põhjustel on viimastel aastakümnetel üha enam kanda kinnitanud eeposte dateerimine 7. sajandisse, eeskätt selle esimesse poolde,⁵⁷ kuid mitmed mainekad uurijad on kaitsnud ka 6. sajandi dateeringut.⁵⁸ Enamasti eeldatakse seejuures, et eeposte loomine tähendas ühtlasi nende kirjanepikut. Samas on poolehoidu võitnud ka ungari päritolu ameeriklane Gregory Nagy nn. evolutsiooniline teooria, mille kohaselt eeposed kujunesid järk-järgult, omavahel võistlevate laulikute ja rapsodide suuliste ettekannete käigus. Trooja-teemalise eepika peamisteks edasikandjateks ja -arendajateks olid selle käsituse kohaselt enamasti Hiiose Homeriidid, kelle põlvest põlve täiustuvad esitused, peamiselt rahvarohketel usupidustustel, meile tuntud suureeposed järk-järgult välja kujundasid. Enam-vähem lõpliku ilme said need siis, kui Ateena türannid Homeriidid Panathenaiaadele esinema kutsusid ning „Iliase“ ja „Odüsseia“ ettekanded seal seadustasid. Selle arusaama kohaselt omandasid eeposed oma kanoonilise kuju just Panathenaia esitustes.⁵⁹ „Poedi kaasaega“ on sellise lahenduse korral peaaegu võimatu määrata, sest poedina tulevad arvesse mitmed põlvkonnad rapsode. Kuivõrd eepika oli pidevas arenemises, seega muutumises, siis pidi ka seal kujutatav ühiskonnapilt, niivõrd kui ta kaasaega kajastas, pidevalt kaasajastuma, kuni vormistus lõplikult eeposte kanoniseerumise ja küllap ka kirjanepikuga hilisel 6. sajandil.

Ühtki neist seisukohtadest pole võimalik tõestada, saab üksnes kaaluda ühe või teise tõenäosust. On aga oluline rõhutada, et erinevate daatumite aktsepteerimisel on ühelt poolt suur mõju eepostes kujutatud ühiskonnapildi ajaloolisele usaldusväärsele ja teiselt poolt sõltub nende daatumite aktsepteerimine sellest, kuivõrd me seda ühiskonnapilti ajalooliselt usaldusväärseks peame. Nagu eespool öeldud, pole eepilise kangelasühiskonna tervikpilti erinevalt selle elementidest võimalik sobitada hilise 7. ja 6. sajandi Kreeka ühiskonnaga. „Homerose ühiskond“ tervikuna võib – teatud mööndustega – sobitada üksnes 8. ja varajasse 7. sajandisse või veelgi varasemasse perioodi. Seetõttu saab üksnes 8. või varajase 7. sajandi dateeringu korral vaadata eepikat tegelikult eksisteerinud ühiskonnaolude adekvaatse kajastusena, nii et kui eeldada, et eepika kirjeldab usaldusväärset kaasaegset ühiskonda, siis tuleb omaks võtta varane dateering. Antiikajaloolaste seas on see ka selgelt eelistatud. Hilisema dateeringu korral tuleb möönda, et eepostes kirjeldatud ühiskonda pole reaalselt kunagi eksisteerinud, kuigi see võib sisaldada olulisi poedi kaasaega kajastavaid üksikelemente.⁶⁰

⁵⁷ M. L. West. *Hesiod Theogony*. Oxford 1966, lk. 46–47; *idem*. The date of the Iliad (viites 43); *idem*. The Making of the Iliad. Oxford 2011, lk. 15–19; *idem*. The Making of the Odyssey (viites 45), lk. 41–43; W. Burkert. *Das hunderttorige Theben* (viites 42); O. Taplin. *Homeric soundings. The shaping of the Iliad*. Oxford, 1992, lk. 33–35; J. S. Burgess. *The Tradition of the Trojan War* (viites 7); M. Finkelberg. *Homer at the Panathenaia* (viites 44); *idem*. The formation of the Homeric epics. – F.-H. Mutschler (ed.). *Singing the World. The Homeric Epics and the Chinese Book of Songs Compared*. Cambridge, 2018, lk. 15–38. Varase 7. sajandi dateeringut peavad 8. sajandi dateeringu kõrval praegu võimalikuks ka paljud antiikajaloolased (viites 79).

⁵⁸ R. Sealey. *From Phemios to Ion*. – *Revue des Études Grecques* 70, 1957, lk. 312–355; M. S. Jensen. *The Homeric question and the oral-formulaic theory*. Copenhagen, 1980; K. Stanley. *The Shield of Homer* (viites 43), lk. 279–293; E. Cook. *The Odyssey in Athens. Myths of Cultural Origins*. Ithaca, London, 1995, lk. 168–170 (oletades daatumit hilises 7. või 6. sajandis).

⁵⁹ G. Nagy. *Homeric questions*. – *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 122, 1992, lk. 17–60; *idem*. *Homeric Questions*. Austin, 1996; *idem*. *Homer the Preclassic* (viites 15); *idem*. *From song to text*. – *The Cambridge Guide to Homer* (viites 4); C. Dué. *Achilles Unbound: Multiformity and Tradition in the Homeric Epics*. Cambridge – London, 2017.

⁶⁰ Seda asjaolu rõhutab eriti J. S. Whitley. *Homer and history*. – *The Cambridge Guide to Homer* (viites 4), lk. 264–265; *idem*. The re-emergence of political complexity. – I. S. Lemos, A. Kotsonas (eds.). *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 1. Wiley Blackwell, 2020, lk. 176; vt. ka A. Snodgrass. *Homer, the moving target* – S. Sherratt, J. Bennet (eds.). *Archaeology and Homeric Epic*. Oxford, Philadelphia, 2017, lk. 1–9; ja samas kogumikus O. Dickinson. *The will to believe: why Homer cannot be ‘true’ in any meaningful sense*, lk. 10–19.

Eepilise maailma ajaloolisus?

Seega taandub probleem suuresti kahele omavahel seotud küsimusele: kas „eepiline ühiskond“ peab tingimata olema poeedi kaasaegse ühiskonna adekvaatne kajastus, mis sunniks otsima perioodi, kuhu selline ühiskonnapilt tervikuna võiks sobituda, ja kas eeposed ikka kirjeldavad adekvaatselt 8. või varajase 7. sajandi ühiskonda, sobides selle ajajärgu ühiskonna kajastuseks? Esimesele neist võiks anda teatud vastuse 5. sajandi Atika tragöödia. Nagu eespool öeldud, nimetas Aischylos oma tragöödiad raasukesteks Homerose suurelt pidusöögit. Sama võiks julgelt öelda tema mantlipärijate Sophoklese ja Euripidese teoste kohta. Ehk teisisõnu, Ateena tragöödiates käsitleti samu teemasid mis kangelaseepikas ja neid etendati sama publiku ees, kes kuulab Homerose eeposte ettekandeid Panathenaiadel. Siit nähtub vaieldamatult, et Ateena publik oskas ette kujutada kangelasaegset ühiskonda, mis erines nende kaasaegsest. On loomulik, et tragöödiates kajastuvad kaasaegsed tõekspidamised, meeolud, poliitilised suundumused, vihjamisi ka päevapoliitilised seigad jne., ent tragöödiate põhjal oleks täiesti võimatu rekonstrueerida 5. sajandi Ateena ühiskonna tervikpilti. Tragöödiates tegutsevad kangelasaegsed kuningad, ent toonases Ateenas kehtis vabariiklik demokraatia. Nii eeposte kui ka tragöödiate autorid teadsid, et kujutatav kangelasaeg erines nende kaasajast, ja poeedid püüdsid seda erinevust enesestmõistetavalt ka esile tuua. Kui 5. sajandi ateenlased olid võimelised ette kujutama ja toonased poeedid kirjeldama oma kaasajast selgelt erinevat kangelasaega, mis alust on siis arvata, et selleks polnud võimelised arhailise perioodi publik ja poeedid? Miks peaksid eeposed sobima kaasaegse ühiskonna rekonstrueerimiseks oluliselt paremini kui tragöödiad?⁶¹

Küsimus kangelasühiskonna sobitumisest 8. ja varasesse 7. sajandisse näib keerulisem. Nagu öeldud, saab seda ajajärku rekonstrueerida peamiselt arheoloogia andmete põhjal. Ulatuslikemate kirjalike allikatena tulevad arvesse just nimelt eeposed, kuid seda eeldusel, et need loodi kõnealusel perioodil ja kajastavad seda adekvaatselt. Tulemuseks on ringargumentatsioon: ühelt poolt kirjeldatakse kõnealust ajajärku suuresti eeposte põhjal, eeldades, et need pärinevad sellest ajastust; teiselt poolt dateeritakse eeposed sinna aega eeldusel, et neis kirjeldatud ühiskond sobitub sellesse aega, mille ühiskonnapilt on samas sellesama kirjelduse järgi rekonstrueeritud. Kontrollida saab seda vastavust üksnes arheoloogilise leiuväinuse põhjal, mis aga ühiskonna kirjeldamisel kindlaid lahendeid ei võimalda.

Loomulikult ei väida keegi, et eepika kujutaks 8. ja varase 7. sajandi maailma täiesti usaldusväärset. Eepilisi liialdusi ja ilmselgelt pronksiaegseid jooni sai eespool juba nimetatud. Neile lisanduvad mõned pronksiaegsete üksikesemete kirjeldused, teiste seas ülalnimetatud Nestori karikas oma võimaliku pronksiaegse prototüübiga.⁶² Teisalt leiab eepostes üksikasju, mis teadaolevalt pärinevad pigem hilisemast arhailisest ajast. Nii näiteks on „Iiases“ nimetatud jumalanna Athena istuvat kuju Trooja templis, või siis gorgo näo kujutist Agamemnoni kilbil – objekte, mis on arheoloogiliselt tuvastatavad alles 7. sajandi keskpaigast peale.⁶³ Ent kuna varasemale ajale viitavaid jooni on hõlbus seletada säilmetena pronksiajast ja hilisemaid tagantjärele lisandustena juba suurtes piirides välja kujunenud teksti, siis kangelasühiskonna üldist sobivust 8. sajandisse need oluliselt ei mõjuta.

⁶¹ Nimetatud analoogiale on juhtinud tähelepanu P. Carlier. *Anax and basileus in the Homeric poems*. In: S. Deger-Jalkotzy, I. Lemos (eds.). *Ancient Greece: from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh, 2006, lk. 108, n. 21.

⁶² Muude näidetena on vahest olulisemad „Iiases“ korduvalt nimetatud Aiase kõrge tornikujuline kilp, mille prototüüp ilmneb mitmel pronksiaegsetel kujutistel (vt. H. L. Lorimer. *Homer and the Monuments* [viites 41], lk. 134–146), ja Merionese metsseakihvade kiiver (Ilias X 260–271), mida leiab pronksiaegsetel kujutistelt ja millest on säilinud ka katkeid (samal, lk. 211–224; B. E. Burns. *Boars' tusk helmets*. – *The Cambridge Guide to Homer* [viites 4], lk. 305–306).

⁶³ Agamemnoni kilp: Ilias XI 36–37; Athena kuju: Ilias VI 88–92, 269–273, 297–303. Loendi võimalikest hilisest objektidest toob R. Sealey. *From Phemios to Ion* (viites 58), lk. 341, toetudes H. L. Lorimerile (*Homer and the Monuments* [viites 41]).

Kuid üks selles kontekstis tähelepanu alt välja jäänud valdkond võiks siiski kontrolli võimaldada. Nimelt annavad eeposed üsna hea pildi kangelasmaailma arhitektuurist, mida saab küllaltki hõlpsalt võrrelda 8. ja varase 7. sajandi arheoloogia andmetega. Selle võrdluse puhul tuleb ühelt poolt tunnistada, et kokkulangevuste tuvastamine on siin täiesti võimalik. Kui Homeros iseloomustab mõnd linna eepilise vormeliga „linn kena, kaunisti tehtud“ (*euktimenon ptoliethron*), nimetades kõrgeid müüre, tugevaid väravaid, laiu tänavaid, vahel ka sadamat, ja turu- ning koosolekuplatsi agoraad,⁶⁴ siis võib sellele – eepilist liialdust maha arvates – leida enam-vähem adekvaatseid vasteid kõnealuse perioodi arheoloogiliselt tuvastatud arhitektuurist. Parimad näited tulevad Väike-Aasia läänerrannikult Smürnast – Homerose väidetavast sünnilinnast – ja hiljuti välja kaevatud Hypsilest (paiga praegune nimi, muistne nimi pole teada) Androse saarel Egeuse meres. Mõlemast kujunesid juba 8. sajandil väikesed, kuid kompaktsed müüridega piiratud ja tihedalt asustatud linnakeskused (pildid 9 ja 10).⁶⁵

Olukord muutub aga keerulisemaks, kui vaadata ülikute kodasid, mida eepostes on lähemalt kirjeldatud. Kahte neist – Trooja kuninga Priamose lossi „Iliases“ ja faiaakide valdja Alkinoose paleed „Odüsseias“ – võib pidada eepilisteks liialdusteks. Alkinoose koja puhul ei saa selles kahtlust olla: palee oma vasksete seinte, hõbepiitadega kuldsete väravate, jumal Hephaistose loodud iginoorte kullast koertega valvureina nende kõrval, kullast noormees- tega tõrvikutega lossi saalis ja hiiglasliku kõigi aastaaegade vilju kandva aiaga selle taga on ilmselgelt muinasjutuline. Eepilise liialdusena saab vaadata ka Priamose paleed Troojas, mis mahutas kambreid nii kuningale ja ta naisele Hekabele kui ka 50 pojale ning 12 tütrele nende abikaasadega. Lisaks asus seal, nagu ka Alkinoose kojas, 50 orjatar.⁶⁶ Neile fantaasiarohketele kirjeldustele reaalsete vastete otsimine ükskõik millise ajastu arheoloogiast näib lootusetu ja mõttetu.

Odysseuse koda Ithakal seevastu on „Odüsseia“ poeet kirjeldanud sageli möödamattes, tegevuse käigus, mis jätab väga realistliku mulje ja sunnib arvama, et publik suutis sellist elamut kui reaalselt nähtust ka elavalt ette kujutada. Kirjeldus on mitmeti vastuoluline. Koda oli muldpõrandaga ja puidust, või vähemalt puidust piitade ja lävepakudega, kuigi vähemalt üks lävepakk oli kivist ja ka magamiskamber õlipuutüvele toetuva isandate abieluvoodi ümber oli laotud kividest.⁶⁷ Värava ees oli sõnnikuhunnik, millel lamav vana koer Argos oma aastaid eemal olnud peremehe liigutaval moel ära tundis.⁶⁸ Kõik see võib jätta üsna primitiivse mulje. Teisalt oli aga terve kompleks koos peahoonega nimetamisväärselt suur ja uhke. Maja ees oli müürist või tarast ümbritsetud avar õu (*aulē*) koos sepikojaga (*chalkeion*) ja ümara „kuuriga“ (*tholos*).⁶⁹ Majal oli eeskamber (*prodomos*) ja selle taga saal (*megaron* – „suur-ruum“),

⁶⁴ Kõige põhjalikumalt on kirjeldatud faiaakide linna Scheria saarel (Odüsseia VI 262–272; VII 43–45; VIII 4jj. – agoraa), kuid kirjeldatud on ka Troojat (Ilias VII 345–346) ja linna Achilleuse kilbil (Ilias XVIII 490–540). Müüre on nimetatud mitmete linnade puhul (Tiryns Gortyn, Kalydon, Phaia, Thebai – vt. J. Hall. A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE. Malden, Oxford, Carlton, 2007, lk. 72). Ithaka linnas oli agoraa (Odüsseia II 6jj; XX 146), kuid müüre ega templeid pole nimetatud (vt eriti kirjeldust XVII 204jj.). Homerose linnapildi kohta vt. eriti S. Scully. Homer and the Sacred City. Ithaca, London, 1990, lk 6–80; J. P. Crielaard. Cities – A Companion to Archaic Greece (viites 4), lk. 351–359.

⁶⁵ Hypsele: Chr. A. Televantou. Άνδρος. Αρχαία πόλη της Υψηλής. Αθήνα 2008; Smyrna: J. M. Cook. Old Smyrna, 1948–1951. – Annual of British School at Athens 34–54, 1958–1959, lk. 1–34; E. Akurgal, Alt-Smyrna 1: Wohansichten und Athenatempel. Ankara, 1983; F. Lang. Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung. Berlin, 1996, lk. 235–243.

⁶⁶ Alkinoose palee: Odüsseia VI 301ff; VII 82–132. Priamose palee: Ilias VI 242–250: vt. ka XXIV 160–168, 236–238, 305–307, 322–323.

⁶⁷ Odüsseia XXI 121–122 (muldpõrand); XXII 274 (puidust piidad); XVII 339–340; XXI 42–45 (puidust piidad ja lävepakud); XIX 38 (puidust talad ja sambad); XVII 30 (kivist lävepakk); XXIII 190–194 (kividest laotud magamiskamber).

⁶⁸ Odüsseia XVII 291–303.

⁶⁹ Odüsseia XVII 266–267 (tarast või müürist ümbritsetud *aulē*; tara on nimetatud ka XXII 442). XVIII 328 (sepikoda); XXII 442jj. (*tholos*).

9. 8.–7. sajandi eKr. Smürna hüpoteetiline rekonstruktsioon.

10. Hypele väljakaevatud varemed hilisest 8. sajandist eKr.

mis oli piisavalt suur, et mahutada kolme tuleaset, Penelope arvukate kosilaste prassinguid, vibulaskmisvõistlust ja sellele järgnenud veresauna, mille käigus Odysseus kosilased armutult tappis.⁷⁰ Majal oli ülemine korrus (*hyperōion*), kust Penelope kõrget treppi mööda suured

⁷⁰ *Megaron* on läbivalt jutuks Odüsseia XVII–XXIII laulus, kus suur osa tegevusest toimub seal. Kolm tuleaset (XVIII 307). Prodomos Odysseuse kojast (XX 1, 143), Menelaose kojast Spartas (IV 302; XV 5, 466). Vt. M. O. Knox. *Megarons and ΜΕΓΑΡΑ: Homer and Archaeology*. – *Classical Quarterly* 23, 1973, lk. 1–21; I. M. Shear. *The Tales of Heroes: The Origins of Homeric Text*. New York, Athens, 2000, lk. 2–6.

saali laskus. Seal paiknesid Penelope magamiskamber (*thalamos*), võib-olla tema poja Telemachose kamber („kõrge“, kust avanes vaade hoovile) ja varakamber (*thalamos eschatos* – „kaugeim kamber“), kust Penelope tõi suure saali Odysseuse vibu.⁷¹ Majas oli nähtavasti veel üks suurem ruum (*megaron*, nagu suur saalgi), kuhu Odysseuse ustav hoidja Eurykleia sulges tapatalgu ajaks orjatüdrukud,⁷² lisaks veel vähemalt kaks varakambrist – üks, kus hoiti toiduaineid ja töötlemata metalli, ja teine, kust reetlik ori Melantheus käis kosilastele salaja relvi toomas, samuti koridor (*laurē*) suure saali kõrval ja veel teinegi kitsas käik, mida mööda Melantheus varakambrist relvi kosilastele kätte toimetas.⁷³ Kompleks mahutas ka kambrid (*thalamoi*) Odysseuse 50 orjatarile. Selle numbri võib küll nii nagu Priamose ja Alkinoose 50 orjatarit puhulgi eepilise tüüpliaaldusena arvestamata jätta.

Kõigest öeldust on ilmne, et Homeros visualiseeris suurt kompleksi paljudest ruumidest koosneva kahekordse peahoonega. 8. ja varase 7. sajandi arheoloogiast aga midagi ligilähedaseltki sarnast ei leia. Isegi kui arvestada, et pealisehitus oli kirjelduse järgi puidust, võiks ometi oodata, et on säilinud vundamendid, mille olemasolule viitab eeposes mainitud kivist lävepakk. Arheoloogia pakub üsna palju näiteid kõnealuse perioodi ehitistest, kuid need on kas ühe- või kahe ruumilised tagasihoidlikud hooned või siis kokku ehitatud ühtaoliste riskülikukujuliste hoonete konglomeraadid tiheasustusega asulais.⁷⁴ Kõige lähem Homerose kirjeldusele võiks olla üks eraldiseisvatest hoonekompleksidest Oropose asulas Kesk-Kreekas, kus taraga piiratud õuealal paiknes kaks pikliku põhiplaaniga eluhoonet ja ümaraplaaniline kuur (*tholos*) kahe ovaalse sepikojaga selle vahetus naabruses (pilt 11). Suurem hoone oli kolmeruumiline: eesruum, pearuum ja selle taga panipaik. Kuigi selles kompleksis on püüdlikult nähtud Odysseuse koja võimalikku prototüüpi,⁷⁵ tuleb vähegi objektiivsel vaatlusel möönda kolossaalset erinevust eeposes kirjeldatu ja arheoloogiast nähtuva vahel. Kahekordsetest paljuruumilistest „paleedest“ pole 8. ja varase 7. sajandi arhitektuuris mingeid märke.

Seega näib ilmne, et juhul kui eeposed loodi 8. või varasel 7. sajandil, ei

11. Oropose hoonekompleksi rekonstruktsioon (A. Mazarakis Ainiani järgi), hiline 8. sajand eKr.

⁷¹ *Hyprōion* on eeposes nimetatud 18 korda; „kõrge“ või „suur“ trepp (*klimax*), mis sealt alla laskus: Odüsseia I 330, X 558, XI 63, XXI 5. Vt. M. O. Knox. *Megarons and METAPA* (viites 70), lk. 11–13; I. M. Shear. *The Tales of Heroes* (viites 70), lk. 12–15.

⁷² Odüsseia XIX 30; XXI 387; XXII 399; vt. M. O. Knox. *Megarons and METAPA* (viites 70), lk. 7–8.

⁷³ *Thalamos eschatos* („kaugeim kamber“), mille võtmeid hoidis Penelope ja kust ta tõi Odysseuse vibu: Odüsseia XXI 5–60; *thalamos* toiduainete, metalli jm. hoidmiseks: II 336–360; *thalamos*, kus hoiti relvi: XVI 284–285; XXII 109–1011, 142–146, 176–196. *Laurē* ja kitsaskäik, mida mööda Melantheus kosilasi relvadega varustas: XXII 126–149. Vt. M. O. Knox. *Megarons and METAPA* (viites 70), lk. 8, 12.

⁷⁴ Varase Kreeka elamuarhitektuuri kohta vt. eelkõige F. Lang. *Archaische Siedlungen* (viites 65); A. Mazarakis Ainian. *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece* (1100–700 B.C.). Jonsered, 1997.

⁷⁵ Oropose kompleksi kirjeldust vt. A. Mazarakis Ainian. *Archaeology and social structure in Early Iron Age Greece*. – R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley (eds.). *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*. Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17–21 April 2001. London, 2007, lk. 157–168, optimistlik võrdlus Odysseuse kojaga lk. 165.

12. Pylose pronksiaegse palee põhiplaan.

idarannikul. Kõigi nende piirkondadega olid kreeklased suhtluses pimedast ajastust läbi kogu arhailise perioodi. Või on inspiratsiooni saanud hilisema arhailise aja Kreeka ülikukodadest, mis viitaks ka eeposte hilisemale daatumile, ehkki tuleb tunnistada, et Homeroose kirjeldusele vastavaid elamuid pole teada sellestki ajajärgust. Võimalik, et tegu on kombinatsiooniga kõigist neist variantidest. Igal juhul näib olevat kokku põimitud kas eri ajastutest, kultuuridest või oludest pärit jooni. Pronksiaegsed ja idamaised paleed olid kivist, mitte puidust nagu Odysseuse koda Homerosel, ja muldpõrand ning sõnnikuhunnik värava ees ei haaku ilmselt ka hilisemate kreeka ülikute uhkete eluasemetega.

Odysseuse maja prototüüpi pole seega võimalik tuvastada ja tõenäoliselt tal ühest prototüüpi polnudki, kuid selge on, et selle kirjeldus ei kajasta 8. või varase 7. sajandi tegelikkust. See näib olulise järeldusena, sest kui eepikas maalitud pilt ei vasta kõnealuse perioodi oludele mainitud olulises, küllaltki detailselt kirjeldatud ja arheoloogia najal kontrollitavas punktis, siis mis alust on meil oodata vastavust muudes punktides, kus kontroll pole võimalik? Samas osutab toodud näide üsna selgelt, et eeposte publik suutis elavalt ette kujutada tegevust keskkonnas, millist keegi neist kunagi oma silmaga tõenäoliselt polnud näinud. Need järeldused võtavad aga oluliselt pinda alt eeposte varajaselt dateeringult, mis, nagu öeldud, lähtub suuresti eeldusest, et Homeros pidi kirjeldama oma kaasaegseid olusid ja et tema kirjeldus vastab 8. ja varase 7. sajandi tegelikkusele.

Seega tuleb mõnda, et me lihtsalt ei tea, millal ja kuidas eeposed loodi, ning peame arvestama võimaliku daatumiga 8. kuni 6. sajandini. Ei tea seega, milline oli poeedi kaasaeg. Küll aga võib üsna kindlalt väita, et ühegi võimaliku daatumiga korral ei saa eepilises kangelasmaailmas näha poeedi ja publiku kaasaegsete olude usaldusväärset kirjeldust. See ei tähenda loomulikult, et kaasaegsed olud poleks eepilise maailma pilti mõjutanud. Kuid

saanud Homeroose hoonekirjeldus kajastada adekvaatselt tema kaasaegset tegelikkust. On raske öelda, millest oli see kirjeldus inspireeritud. Teatud ulatuses on seda üsna hõlbus ühitada pronksiaegse paleearhitektuuriga. Mükeene perioodi lossidel oli eesõu, seal sisenetav eeskoda ja selle taga keskne *megaron*, enamasti teinegi *megaron*, koridorid keskse *megaron*'i kõrval, kindlasti ülemine korrus ja hulgaliselt väiksemaid kambreid (pilt 12). Seega võib olla tegu mälestusega Mükeene ajajärgust.⁷⁶ Teisalt on võimalik, et poeeti inspireerisid idamaade valitsejate paleed, näiteks Früügia ja Lüüdia kuningriikides Väike-Aasias või Foiniikia linnades Vahemere

⁷⁶ Selles suunas kalduvad M. O. Knox. *Megarons and ΜΕΓΑΡΑ* (viites 70), kelle hinnangul pronksiaega kajastab pigem eluhoone, samas kui õueala kirjeldus võiks kajastada pigem hilisemat tegelikkust; samuti I. M. Shear. *The Tales of Heroes* (viites 70), lk. 1–28.

selle tõlgendamisel on tarvilik delikaatsus ja nüansseeritus.⁷⁷ Pole õige lihtsalt eemaldada mingisse ajastusse tõestatud mittesobivad jooned ja pidada kõike muud, mille kuuluvust tõestada ei saa, vastava ajastu kajastuseks. Nii on seda enamasti teinud varajase dateeringu pooldajad, jättes küll kõrvale vähesed vaieldamatud pronksiaja kajastused, kuid kasutades muud tervikpilti üsna sirgjoonelisel 8. sajandisse paigutatava „Homerose ühiskonna“ rekonstrueerimiseks. Selle asemel tuleks rohkem tähelepanu pöörata küsimusele, millised kangelasmaailma elemendid olid laulikutele ja publikule pärimuse poolt „faktidena“ ette antud ja mis võis selle kõrvale jääda paratamatult iga poeedi enda improviseerida. Pärimusest tulevad jooned võisid suure tõenäosusega häguselt kajastada kaugetki minevikku, sest sealt eepilise laulu traditsioon ju pärines. Seevastu neis osades, mida traditsioonilised süžeed ja eepiline fraseoloogia otseselt ei vorminud, pidid laulikud ammutama inspiratsiooni neile endile kogemuslikult tuntud maailmast, seega oma kaasajast. Nii näiteks on peaaegu kindel, et kangelaste positsioon kuningatena, seega eepiline kuningavõim, kuulus kangelasmaailma „faktoloogiasse“, mida järgiti sõltumata sellest, kas kaasaja ühiskonnas kuningaid oli või mitte.⁷⁸ Agamemnon oli vägev kuningas nii arhailiste kreeklaste kui ka 5. sajandi ateenlaste jaoks, seda nii eepikas kui ka tragöödias, ja tema kuningavõimust nende ajastute olude kohta otsesid järeldusi teha oleks ennatlik. Pärimuslikud lood ja traditsioonilise eepilise värsiga edasi antud jooned tuli aga paigutada elavasse olustikku, mille kirjeldamiseks ei tarvitsenud kangelaspärimus piisavalt ainet pakkuda. Pilt kihistunud ühiskonnast, orjuse laialdane levik, maaelu stseenid jne. võivad seega kajastada poeedi kaasaega. Need jooned sobituvad aga enam-vähem kogu arhailisesse ajastusse ega anna kindlat alust täpsemaks dateeringuks. Eri ajastutest, eepilisest pärimusest ja poeetide kaasaegselt elust pärit joonte eristamine jääb vähesete ülalnimetatud eranditega paratamatult hüpoteetiliseks ja vaieldavaks.

Järeldused

Toodud järeldusel on suur mõju varajase Kreeka ühiskonna arengu tõlgendamisele. Kui „Homerose ühiskonda“ eepikas kirjeldatud tervikpildina pole kunagi eksisteerinud, siis pole ka alust üldlevinud arengumudelil, mille kohaselt pimedaja ajajärgu lõpu ja arhailise aja künnise „Homerose ühiskonnast“ arenesid järgnevatil sajanditel tüüpilised kreeka linnriigid. Riikluse tekke künnisel oleva ühiskonna kirjelduse asemel tuleks eepilist kangelasühiskonda vaadata kui arhailiste kreeklaste – eeskätt aristokraatia, sest eeposte hoiak on vaieldamatult elitaarne – arusaamade ja ideaalide projektsiooni eepilises pärimuses konstrueeritud müütilisse kangelasaega. Kuivõrd me ei saa „Iliase“ ja „Odüsseia“ puhul välistada ei 8., 7. ega 6. sajandi dateeringut, siis tuleb arvestada võimalusega, et neis kujutatud kangelasmaailm kätkeb endas jooni kõigist neist perioodidest, kajastades läbi kogu arhailise ajastu kehtinud arusaamu. Tervikliku „Homerose ühiskonna“ asemel on sel juhul raskelt määratletav sulam eri ajastute fantaasiaga põimitud tunnusjoontest – mitte selgepiiriline lähtekoht linnriikluse tekkele, vaid pikema perioodi olude ja mentaliteedi poeesias vormitud peegeldus.

⁷⁷ Sageli ja minu hinnangul õigustatult on räägitud eri ajastute joonte segust (*amalgam*) Homerose eluolu- ja ühiskonnapildis, mis ühendab jooni pronksiajast läbi pimedaja ajastu poeedi kaasajani – vt. eriti S. Sherratt. Reading the text: archaeology and the Homeric question. – *Antiquity* 64, 1990, lk. 804–827; Sherratt dateerib eeposed 8. sajandisse. Hilisema dateeringu korral tuleb oletada veelgi suuremat eri ajastute joonte segunemist.

⁷⁸ N. Luraghi. Ruling alone: monarchy in Greek politics and thought. – N. Luraghi (ed.). *The Splendors and Miseries of Ruling Alone: Encounters with Monarchy from Archaic Greece to Hellenistic Mediterranean*. Stuttgart, 2013, lk. 15; M. Kõiv. *Basileus, tyrannos* and polis: the dynamics of monarchy in Early Greece. – *Klio* 98, 2016, lk. 9–15; O. Dickinson. The will to believe (viites 60), lk. 16–17.

Loomulikult teeb selline lahendus eepilise tõendusmaterjali tõlgendamise keerukamaks, võrreldes võimalusega kasutada andmeid sirgjoonelisel ühe kindlapiirilise ajajärgu rekonstrueerimiseks. Just siin näib peituvat põhjus, miks suur osa antiikajaloolasi eelistab „Iliase“ ja „Odüsseia“ dateerimist 8. või varasesse 7. sajandisse – dateeringut, mis ainsana lubab vaadelda „Homerose ühiskonda“ ühe konkreetse ajajärgu olude enam-vähem usaldusväärse kirjeldusena.⁷⁹ Ajaloolased vajavad usaldusväärseid allikaid, 8. sajand oli kõige järgi otsustades murranguline periood Kreeka ühiskonna arengus, mille kohta muid kirjalikke allikaid pole, ja Homerose eeposed pakuvad tõetruuna näivat pilti, mida on ülimalt ahvatlev vastava ajajärgu kirjeldamiseks kasutada. Dateeringud, mis eepika tõendusmaterjali kasutamist ajalooallikana oluliselt raskendavad või selle usaldusväärset suisa välistavad, jäetakse seetõttu meeleldi kõrvale. Nagu on sõnastanud Kreeka pronksi- ja varase rauaaja üks paremaid tuntumaid Oliver Dickinson, on siin tegemist ajaloolaste „sooviga uskuda“ (*will to believe*) „Homerose ühiskonda“ ajaloolisust.⁸⁰ Asjaolude igakülgne objektiivne kaalumise kipub seda usku pigem murendama. Probleem vajab komplekssemat lahendust, mis on kahtlemata väljakutse, kuid loob eeldused Kreeka ajaloolise arengu värskeks ja küllap ka senisest adekvaatsemaks tõlgenduseks.

⁷⁹ Viimastel aastakümnetel on 7. sajandi dateeringu kasvava populaarsuse tõttu filoloogide seas ka ajaloolaste seas toimunud teatud nihe dateerimisel 8. sajandilt varasele 7. sajandile, kuid seda enamasti piirides, mis jätkuvalt lubab paigutada „Homerose ühiskonda“ arhailise perioodi algusse: nt. K. Raaflaub. A historians' headache: how to read 'Homeric society'? – N. Fisher, H. van Wees (eds.). *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*. Duckworth, 1998, lk. 169–193; H. van Wees. *Homer and early Greece*. – *Colby Quarterly* 38, 2002, lk. 94–117, eriti lk. 108–117; J. Hall. *A History of the Archaic Greek World* (viites 64), lk. 24–27; R. Osborne. *Greece in the Making* (viites 4), lk. 134–152; J. P. Crielaard. *Homeric communities* (viites 4).

⁸⁰ O. Dickinson. *The will to believe* (viites 60).